Kâtib Çelebi, Adudüddin el-Îcî'nin *Cevâhirü'l-kelâm* adlı eserini *el-Mevâkıf*'ın muhtasarı olarak kaydetmişse de (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1892) Îcî'nin İlhanlı Veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'in isteğiyle 727 (1327) yılında Şîraz'a dönerek kadılığa başladığı ve *el-Fevâ'idü'l-Ġıyâŝiyye* ve *Şerḥu'l-Muḫtaṣar* adlı eserleri yanında *Cevâhirü'l-kelâm*'ı da Gıyâseddin Muhammed'e ithaf ettiği, bir süre sonra Şîraz'dan ayrıldığı, Gıyâseddin Muhammed'in 739'da (1338-39) ölümünün ardından Şîraz'ı ele geçiren Cemâleddin Ebû İshak'ın yönetiminde kâdılkudât olduğu ve *el-Mevâkıf*'ı da ona ithaf ettiği bilindiğine göre *Cevâhirü'l-kelâm*'ın daha önce kaleme alındığını, dolayısıyla *el-Mevâkıf*'ın ilk şekli olarak kabul edilmesinin daha isabetli olacağını söylemek mümkündür (ayrıca bk. **CEVÂHİRÜ'L-KELÂM**).

el-Mevâkıf üzerine şarkiyatçılar tarafından da bazı çalışmalar yapılmıştır. Th. Soerensen eserin "İlâhiyyât" ve "Sem'iyyât" bölümlerini Latince'ye çevirerek kendi görüşleriyle birlikte yayımlamıştır (ʿAdud al-Dīn al-Ījī, *Statio Quinta et Sexta et Appendix Libri Mevakif* [ed. Th. Soerensen], Lipsiae 1848). Joseph van Ess doçentlik çalışması olarak eserin birinci mevkıfını Almanca'ya çevirip şerhetmiştir (*Die Erkenntnislehre des Adudaddin al-Iji*, Wiesbaden 1966).

BİBLİYOGRAFYA :

Adudüddin el-Îcî, *el-Mevâkıf*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb); Fahreddin er-Râzî, *el-Muḥaṣṣal* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire, ts. (Mektebetü'l-külliyyeti'l-Ezheriyye), s. 18; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 322; Süyûtî, *Buġyetü'l-vuʿât*, Kahire 1908, s. 296; Taşköprizâde, *Miftâḥu's-saʿâde*, I, 211; *Keşfü'z-zunûn*, I, 871; II, 1891-1894; İbnü'l-İmâd, *Şeẕerât* (Arnaût), VI, 174; *Osmanlı Müellifleri*, I, 275; Serkîs, *Muʿcem*, II, 1332-1333; Brockelmann, *GAL*, II, 102, 269-270; *Suppl.*, II, 289-291; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, II, 243; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, V, 119-120; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Onaltıncı Asır Ortalarında Yaşamış Olan İki Büyük Şahsiyet: Tosyalı Celâlzâde Mustafa ve Salih Çelebiler", *TTK Belleten*, XXII/87 (1958), s. 437-438; Sadık Erdem, "İshak Çelebi'nin Hayatı-Şahsiyeti ve Eserleri", *TDA*, sy. 91 (1994), s. 112-113; Joseph van Ess, "al-Īdjī", *EI²* (İng.), III, 1022; Metin Yurdagür, "Bahrülulûm el-Leknevî", *DİA*, IV, 519; Cemil Akpınar, "Fethullah eş-Şirvânî", *a.e.*, XII, 465; a.mlf., "Hasan Çelebi, Fenârî", *a.e.*, XVI, 314; Ömer Faruk Akün, "Hâfız-ı Acem", *a.e.*, XV, 82; Saffet Köse, "Hocazâde Muslihuddin Efendi", *a.e.*, XVIII, 209; Salim Aydüz, "İbnü'n-Nakîb el-Halebî", *a.e.*, XXI, 165; Rıza Kurtuluş, "İncûlular", *a.e.*, XXII, 280-281; İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde", *a.e.*, XXV, 246; Salih Sabri Yavuz, "Kestelî", *a.e.*, XXV, 314.

MUSTAFA SİNANOĞLU

MEVÂLÎ

(الموالى)

Arap olmayan müslüman halklar için kullanılan bir terim.

Sözlükte "koruyucu, yardımcı, sahip, dost; âzat eden efendi; âzat edilen köle" anlamlarına gelen **mevlâ** kelimesinin çoğulu olan **mevâlî** Kur'ân-ı Kerîm'de "akraba" (Meryem 19/5), "dostlar" (el-Ahzâb 33/5) ve "mirasçılar" (en-Nisâ 4/33) mânasında üç âyette zikredilir. Mevlâ kelimesi de çoğu Allah hakkında olmak üzere "sahip, yardımcı, koruyucu, dost, efendi" anlamlarında on sekiz yerde geçmektedir (M. F. Abdülbâkī, *el-Muʿcem*, "vly" md.). Hadislerde mevlâ ve mevâlî kelimelerinin sözlük anlamları çerçevesinde sıkça kullanıldığı görülmektedir (Wensinck, *el-Muʿcem*, "vly" md.).

Mevâlî, terim anlamında ilk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîler'in, Mısır'da Kıbtîler'in oluşturduğu gayri Arap müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. Mevâlî esas itibariyle iki gruba ayrılıyordu. Birinci grubu, köleleştirilen savaş esirlerinden daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan şahsî âzatlılar (mevâli'l-ıtâka); mevâli'l-İslâm, mevâli'l-muvâlât, mevâli't-tibâa ve mevâli'l-ahd denilen ikinci grubu ise fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek onların mevâlîsi sayılan yahut kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle velâ (himaye) akdi yaparak onun himayesine giren gayri Arap müslümanlar teşkil ediyordu. İslâm hukukçularına göre Câhiliye devrindeki hilf ve civar akdinde olduğu gibi iki taraf arasında yardımlaşmayı gerektiren bu akid miras hukuku açısından bazı sonuçlar doğurmaktadır. Âzat edilen köle ile efendisi arasında meydana gelen ve "velâü'l-itâka" adı verilen sözleşme sonucunda âzatlı köle asabe ve ashâbü'l-ferâiz grubundan bir mirasçı bırakmadan ölürse malları diğer mirasçı gruplarına veya son mirasçı sıfatıyla devlete kalmayıp efendisine kalır. İki kişiden birinin diğerine vâris, koruyucu ya da diyet ödemede yardımcı olmak üzere anlaşmasından doğan velâü'l-muvâlât, İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre İslâm'dan sonra geçerliliğini kaybettiği için mevle'l-muvâlâtın mirasçılık hakkı yoktur. Hanefîler'e göre ise mevle'l-muvâlât mirasçı sınıfında yer alır ve ashâbü'l-ferâiz, asabe, mevle'l-itâka ve zevi'l-erhâmın ardından vâris olur. Mevle'l-muvâlât grubunda kimsenin bulunmaması durumunda vasiyetlerden artakalan mal varlığı beytülmâle intikal eder.

Emevîler zamanında asıl mevâlî sınıfını teşkil eden gayri Arap müslüman halkların sayıları giderek çoğalınca artık Arap kabilelerinin himayesine ihtiyaç duymamaya başladılar. Ancak bu tarihten itibaren herhangi bir velâ akdi yapmadan müslüman olan yerli halka da mevâlî denilmiş, böylece mevâlî kavramının kapsamı genişlemiştir.

Fetihler sırasında ilk büyük ihtidâ hareketi Kādisiye Savaşı'nın (15/636) ardından gerçekleşti ve 4000 İran askeri İslâm'ı benimsedi. İstedikleri yerde yerleşmeleri, istedikleri kabile ile velâ akdi yapmaları ve kendilerine ganimetten pay ayrılması şartıyla müslüman olan bu askerler Medâin ve Celûlâ'nın fethine katıldıktan sonra Kûfe'ye iskân edildi (Belâzürî, *Fütûḥ*, s. 279). Bölgedeki İran asıllı savaş esirlerinin ve mahallî halkın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte mevâlî Irak'ta ve özellikle Kûfe'de yoğunlaştı ve giderek toplumun önemli bir kesimi haline geldi. Muâviye zamanında sadece Kûfe'de 20.000 mevâlî yaşıyordu (Dîneverî, s. 288). Abdülmelik b. Mervân döneminde İbnü'l-Eş'as'ın 200.000 kişilik ordusunun yarısına yakın kısmını mevâlî askerler oluşturuyordu (Taberî, VI, 347). Ömer b. Abdülazîz devrinde yürütülen tebliğ faaliyeti sonucunda İslâmiyet Berberîler ve Türkler arasında hızla yayılmaya başladı.

Mevâlî İslâmiyet'i kabul etmekle hukuken müslüman Araplar'la eşit hale geliyordu. Hz. Peygamber, hür Arap müslümanlarla daha önce köle olan âzatlı müslümanlar arasında bir ayırım gözetmemiş, bu uygulama dört halife döneminde de aynen sürdürülmüştür. Hz. Ömer maaş sistemini kurarken mevâlîyi kendilerini âzat eden eski efendileriyle aynı seviyede tutmuş ve onlara aynı miktarda maaş bağlamıştır. Ayrıca valilerine Arap olmayan müslümanları da askerî divan defterine kaydetmeleri ve onlara efendileriyle aynı miktarda maaş bağlamaları için emir vermiştir. Hz. Ali de maaş ve ganimet dağıtımında Araplar'a ve mevâlîye eşit pay ayırmıştır (Ya'kūbî, II, 221).

Ancak zamanla Araplar kendilerini diğer müslüman milletlerden üstün gör-

meye başladılar. Bu düşüncenin sahipleri âzatlı mevâlîyi kölelikten gelmeleri sebebiyle kendilerine denk tutmadıkları gibi aslen hür olan gayri Arap müslümanları da âzatlı mevâlî statüsünde kabul ediyorlardı. Ülkelerini fethettikleri halde onları köleleştirmeyip serbest bırakmak ve hidayetlerine vesile olmakla büyük lutufta bulunduklarını düşünüyorlar, kendilerini efendi, onları köle gibi görüyorlardı. Araplar'ın bu yaklaşımı, bir süre sonra özellikle devletlerini yıktıkları İran asıllı mevâlînin asabiyet duygularını harekete geçirdi. Emevîler dönemine girildiğinde İslâmiyet'in ilkelerini yeterince algılayamamış olan ve Arap ırkçılığının tesirinde kalan bazı çevrelerde mevâlîyi hakir gören bu bakış kökleşmiş bulunuyordu. Nitekim bazı kaynaklarda bu anlayışa sahip olan Araplar'ın yolda mevâlî ile aynı hizada yürümedikleri, alaylarda önlerine geçmelerine izin vermedikleri, onlarla aynı sofraya oturmadıkları, camilerini ayırdıkları, onların mesleklerine aşağılayıcı bir gözle baktıkları, kızlarını mevâlînin erkeklerine vermekten kaçındıkları ve arkalarında namaza durmaktan çekindiklerine dair rivayetler nakledilmektedir. Başlangıçta Arap erkeklerin mevâlîden kadınlarla evlenmesine de hoş bakılmazken bu anlayışın zamanla değiştiği, hatta bazı çevrelerde mevâlîden kızlarla evlenmenin tercih edildiği görülmektedir. Bunun yanında Emevî hânedanının son yıllarına kadar annesi Arap olmayan aile fertlerinin halifeliğine olumlu bakılmamıştır.

İktidarda bulunan Emevî yöneticilerinin çoğunun müslümanların eşitliği ilkesini bir yana bırakarak mevâlî ile Araplar arasında ayırım yaptığı, mevâlîye Kur'an ve Sünnet'te yeri olmayan bazı vergiler yüklediği ve fetihlere katıldıkları halde bazı bölgelerde onları askerî maaş divanına kaydetmediği bilinmektedir. Hatta Abdülmelik b. Mervân devrinden itibaren ihtidâ hareketleri hızlanınca cizye ve haraç gelirinin azaldığını gören Haccâc, İslâm'a girenlerden kaldırılması gereken cizye vergisini mevâlîden almaya devam etmiş, bu uygulama Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar sürdürülmüştür. Ömer b. Abdülazîz'den sonra tekrar konulan bu vergi Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr tarafından kaldırılmıştır. Yine Horasan'da seferlere katılan mevâlîye atıyye ve rızık verilmediği, Ömer b. Abdülazîz'in onlara maaş ve rızık tahsis ederek askerler arasında eşitliği sağladığı bildirilmektedir. Öte yandan Haccâc tarımı güçlendirmek için mevâlînin şehirlere göçünü yasaklamış, önceden şehirlere gelmiş olanları da zor kullanarak köy ve kasabalarına geri göndermiştir.

Emevîler'in mevâlîye ikinci sınıf tebaa muamelesi yapması ve ırkî faktörlerin ön plana çıkarılması Araplar'la mevâlî arasındaki kırılmayı derinleştirdi. Kendilerine yönelik küçümseyici bakış yanında devlet tarafından bazı haklardan mahrum bırakıldığını gören mevâlî, müslümanlar arasında ayırım yapan Emevîler'i İslâm hâkimiyetinin değil Arap sultasının temsilcisi olarak görmeye başladı. Emevî ailesinin başlangıçta İslâm'a karşı cephe alması, Muâviye'nin halifeliği saltanata çevirmesi, Yezîd'in Kerbelâ katliamı, Harre Vak'ası'nda Medine'nin yağmalanıp halkın can mal ve ırzına tecavüz edilmesi ve Mekke kuşatmaları, bazı halifelerin İslâm ve ahlâkdışı davranışları mevâlînin Emevîler'e karşı tavrını sertleştirmesine sebep oldu.

Mevâlînin Emevî yönetimine muhalif tutumu bu devletin kaderini yakından etkiledi. Erken bir dönemden itibaren yönetimi ele geçirmek isteyen grupları destekleyen mevâlî başta Ali evlâdı adına çıkarılanlar olmak üzere pek çok isyana katılmış, sonunda Abbâsî ihtilâl hareketine yaptığı büyük yardımla Emevîler'in yıkılışında önemli rol oynamıştır. Bundan dolayı pek çok tarihçi, Emevî idarecilerinin izledikleri politika ile mevâlîyi kendilerine düşman ederek devletlerinin yıkılışına zemin hazırladıklarını düşünmüştür. Mezhep ihtilâfı, bölgecilik ve çeşitli sosyal sıkıntılar da mevâlînin bu isyanlara katılmasında etkili olmuştur.

Mevâlînin rol aldığı ilk önemli hareket Araplar'la eşit haklara sahip olabilmek için desteklediği Muhtâr es-Sekafî'nin Kûfe'de başlattığı isyandır. Muhtâr kendisini mevâlîden saydığını açıklayıp onlara büyük yakınlık gösterdi, muhafız birliklerini ve askerlerinin çoğunu onlardan oluşturdu. Muhtâr'ın mevâlîyi kendileriyle eşit tutmasını kabullenemeyen Kûfeli Arap eşrafı, onun Allah'ın kendilerine ganimet olarak verdiği bu şahısları ganimetlerine ortak ettiğini söyleyerek 10.000 kişiyle Basra'ya gidip Mus'ab b. Zübeyr'e katıldı (Dînever î, s. 304). Fars asıllı müslümanların desteklediği Muhtâr es-Sekafî'nin isyanı, halifeliğin Hz. Ali evlâdının hakkı olduğuna inanan mevâlîyi bu aile adına girişilecek isyanların en önemli güç kaynağı haline getirdi. Mevâlî'nin zaman zaman Hâricîler'i de desteklediği, bu mezhebi benimseyen bazı küçük mevâlî gruplarının Kûfe'de isyan çıkardıkları bilinmektedir.

Muhtâr es-Sekafî'den (ö. 67/687) sonra Basra'da Haccâc'a karşı ayaklanan Abdullah b. Cârûd'u destekleyen mevâlî İbnü'l-Eş'as'ın isyanına da yaklaşık 100.000 kişiyle katıldı (82/701). Hişâm b. Abdülmelik zamanında Soğd halkı müslüman oldukları halde kendilerinden cizye alınması üzerine ayaklandı (110/728-29). Mevâlî ayrıca, Emevîler'i yıkmak ve Araplar'la eşit haklara sahip olmak amacıyla Hâris b. Süreyc'e yoğun destek verdi. Diğer muhalif unsurların da yardımını gören Hâris, mevâlî sayesinde Horasan ve Mâverâünnehir'de Emevîler'in gücünü kırdı, böylece Ebû Müslim'in harekete geçmesine uygun bir ortam hazırlanmış oldu.

Mevâlî, Ali evlâdından Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de çıkardığı isyana katıldı (122/740), ardından Abdullah b. Muâviye isyanını destekledi. En sonunda Ehl-i beyt'ten birinin etrafında birleşme sloganıyla Ali evlâdının adı kullanılarak yürütülen Abbâsî ihtilâline damgasını vurdu. Liderlik Araplar'da olmakla birlikte daveti organize eden on iki nakibden dördü mevâlîdendi. İsyanın lideri Ebû Müslim ve taraftarlarının çoğunun İranlı mevâlî olması sebebiyle bazı tarihçiler, Abbâsîler'in kuruluşunu İranlı mevâlînin Araplar'a karşı bir zaferi şeklinde değerlendirmiştir.

Emevî valilerinin haksız ve adaletsiz uygulamaları Kuzey Afrika'da da Berberî asıllı mevâlîyi çeşitli isyanlara sürükledi. II. Yezîd'in valisi Yezîd b. Ebû Müslim onlardan cizye almaya kalkınca bir ayaklanma sonucu öldürüldü. Müslümanlar arasında eşitliği savunan Hâricîler'den etkilenen ve bu mezhebe giren Berberîler, Hişâm b. Abdülmelik zamanında savaşlarda ön safa sürülmeleri, ganimet haklarından mahrum bırakılmaları gibi sebeplerle Emevî idaresine isyan edip üzerlerine gönderilen ordulara büyük kayıp verdirdiler (122/740). Kuzey Afrika'daki bu ayaklanmalardan cesaret alan Endülüs'teki Berberî asıllı mevâlî de kendilerine sınır bölgelerinin ve verimsiz mıntıkaların verildiği ve yönetimde ikinci plana itildikleri iddiasıyla baş kaldırdı (124/742).

Emevîler devrinde siyasî, idarî ve askerî görevlerin büyük bir bölümü Araplar'ın elinde bulunmakla birlikte bunlar, başta şahsî âzatlıları olmak üzere bazı mevâlîye valilik yanında hâciblik, muhafızlık, beytülmâl eminliği gibi devlet işlerinde önemli görevler vermişlerdir. Mevâlînin ilim sahasında ilerlemesinden sonra bun-

ların imamlık ve kadılık görevlerine de getirildiği görülmektedir.

İlk dönemlerde âzatlı mevâlî efendilerinin hizmetinde, mevâli'l-muvâlât ise müttefiki Arap kabilelerinin yanında savaşa giriyor ve onların payları da Araplar'ın atıyyesi içinde ödeniyordu. Mâverâünnehir bölgesinde çok sayıda İran asıllı, Kuzey Afrika ve İspanya fetihlerinde ise Berberî asıllı mevâlî orduya katılmıştır. Endülüs fâtihi Târık b. Ziyâd'ın ordusunun çoğunluğunu Berberî mevâlî oluşturmuştur. Emevîler zamanında başta Mûsâ b. Nusayr ve Târık b. Ziyâd gibi şahsî âzatlılar olmak üzere mevâlî arasından meşhur kumandanlar çıkmıştır. Mevâlînin Mısır ve Kuzey Afrika'da askerlik divanına kaydedildiği, Irak ve Horasan'da ise kayıtlı olmadığı belirtilmektedir.

Emevîler dönemi boyunca fâtih-muharip sınıf kimliğini önemli ölçüde koruyan Araplar'ın idare ve savaş işleriyle meşgul oldukları, ilmî faaliyetlerle çeşitli el sanatlarını ve esnaflığı ise mevâlî ve zimmîlere bıraktıkları görülmektedir. Bunun sonucunda mevâlî bilhassa ırk ayırımı yapılmayan ilim alanında büyük başarı sağlamış, önemli bir kısmı mevâlî çocuğu olan âlimler İslâmî ilimlerin kuruluş ve gelişmesinde etkin rol oynamıştır. Bütün ilim merkezlerinin en ünlü hukukçuları onların arasından çıkıyordu. Kādî Şüreyh, Hasan-ı Basrî, Mekke fukahasından Amr b. Dînâr, Ebû Hanîfe, Evzâî ve Tâvûs gibi âlimler bunların başında geliyordu. Kıraat ilminde yedi kıraat imamından üçü Kûfe mevâlîsindendir. Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ, Cehmiyye'nin kurucusu Cehm b. Safvân, Cebriyye görüşünü ilk defa ortaya atan Ca'd b. Dirhem ile İbn İshak ve Hammâd er-Râviye de mevâlîdendi. Mûsiki sanatını icra edenlerin de çoğu mevâlî idi.

Mevâlî, iktidarı ele geçirmelerinde büyük pay sahibi olduğu Abbâsîler devrinde Araplar'la eşit haklar elde etmiş, hatta ihtilâlin ağır yükünü omuzlarında taşıyan Horasanlı liderlerin vezirlik gibi yüksek idarî görevlere tayiniyle siyasî ve sosyal açıdan öne geçmiş ve bu statüsünü uzun süre devam ettirmiştir. Öte yandan Araplar'ın üstünlüğü düşüncesine karşı önceleri müslümanların eşitliğini savunan mevâlî içinde, Emevîler'in son dönemlerinde Arap olmayanların Araplar'a üstünlüğünü iddia eden Şuûbiyye hareketi ortaya çıkmıştır. Daha ziyade İran asıllı mevâlî arasında görülen bu ırkçılık düşüncesi Abbâsîler devrinde gücünü arttırmış ve giderek Arap düşmanlığına dönüşmüştür (bk. ŞUÛBİYYE).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-ʿArab, "vly" md.; Wensinck, *el-Muʿcem*, "vly" md.; M. F. Abdülbâkī, *el-Muʿcem*, "vly" md.; Dîneverî, *el-Aḫbârü'ṭ-ṭıvâl*, s. 288-309, 359-360; Ya'kūbî, *Târîḫ*, II, 183, 221, 302, 397, 491; Belâzürî, *Fütûḥ* (Rıdvan), s. 279, 317, 366, 368-369, 443-444; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), III, 340, 566-567, 614; IV, 90-91, 437; VI, 44-45, 180-182, 347; VII, 56-57, 356-357; İbn Abdürabbih, *el-ʿİḳdü'l-ferîd* (nşr. Abdülmecîd et-Terhînî), Beyrut 1983, III, 351-365; VII, 143; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 145, 148, 323; İbn Haldûn, *Muḳaddime* (nşr. Dervîş el-Cüveydî), Beyrut 1416/1996, s. 127, 223-225, 541-545; C. Zeydân, *Târîḫ*, IV, 61-122; M. Bedî' Şerîf, *eş-Şırâʿ beyne'l-mevâlî ve'l-ʿArab*, Kahire 1954; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 244-253; a.mlf., *İslamiyetin İlk Devrinde Dînî Siyasî Muhalefet Partileri* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1989, s. 89-163; Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, Beyrut 1969, 152-158; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, IV, 291-299, 360-365, 393-398, 563-567; Enver er-Rifâî, *el-İslâm fî ḥaḍâratih ve nüẓumih*, Dımaşk 1986, s. 25-255; G. van Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hakimiyeti. Şîa ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar* (trc. Mehmed Said Hatiboğlu), Ankara 1986; Mahmûd el-Mikdâd, *el-Mevâlî ve niẓâmü'l-velâ'*, Dımaşk 1408/1988; Cemîl Abdullah Muhammed el-Mısrî, *el-Mevâlî: Mevḳıfü'd-devleti'l-Ümeviyye minhüm*, Amman 1988; J. Lassner, *The Shaping of ʿAbbasid Rule*, Princeton 1980, s. 91-115; Hamza Aktan, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*, İstanbul 1991, s. 36-38; Abdülaziz Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş* (trc. Sabri Orman), İstanbul 1991, s. 26-100; Abdülazîz Muhammed el-Lümeylim, *Vaẓʿu'l-mevâlî fi'd-devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1414/1993; Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996; Mustafa Öztürk, *Mevâlî'nin Hadis Rivayetindeki Yeri* (doktora tezi, 2002), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-92; Isaac Hasson, "Les mawālī dans l'armée musulmane sous les premiers umayyades", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XIV, Jerusalem 1991, s. 176-213; P. Crone, "Mawlā", *EI²* (Fr.), VI, 865-874.

 İSMAİL YİĞİT

MEVÂLİYYÂ
(المواليا)

Arap halk türküleri formlarından ve halk diliyle yazılıp söylenen nazım şekillerinden biri.

Mevâliyyâ, sözlükte "efendi" anlamına gelen **mevlâ** kelimesinin çoğulu olan **mevâlîye** birinci tekil şahıs zamiri konumundaki nisbet "yâ"sı ile işbâ' (sondaki fethayı belirginleştirme) veya nidâ elifinin bitişmesiyle oluşmuştur. Bunun da çoğulu **mevâliyyâttır**. Ancak bu terimi **mevâlî**, **mevâliyâ** ve çoğulunu **mevâliyât** olarak tesbit eden kaynaklar da vardır. Mevâliyyânın halk ağzındaki söylenişi **mevvâl**, çoğulu ise **mevâvîldir**. Mevvâl kelimesi Türk edebiyatına **maval** şeklinde geçerek uzun nağmelerle söylenen Türk halk türküleri için kullanıldığı gibi "birini boş ve uzun sözlerle oyalayıp kandırmak" anlamında "maval okumak" deyiminde de yer alır.

Mevâliyyâ nazım şekli, bir beyitte "müstef'ilün fâilün"ün dört defa tekrar edilmesiyle meydana gelen basit bahrinden türetilmiştir. Bu türün ilk şekilleri nahiv ve i'rab kurallarına uygundu, ayrıca "savt" veya "beyteyn" adı verilen ve dört mısraı da aynı vezinde ve kafiyede bulunan iki beyitlik bendler (kıtalar) halindeydi. Bu form ile gazel ve medih temaları işlendiği gibi yalnız noktalı yahut yalnız noktasız harflerin kullanılması, beyitlerin belli sayıda kelime veya harflerden teşkil edilmesi, her kelimenin iki harfli veya emir kalıbında olması gibi lafzî sanatlar da icra ediliyordu. Mevâliyyâ türü Bağdat halkına intikal edinceye kadar bu üslûbu korumuşsa da onların elinde iken i'rab ve gramer kurallarına dikkat edilmemiş, kelimelerin konuşma dilindeki şekilleri ve mâna güzelliği esas alınmış, mevâliyyâ hem ciddi hem mizahî ve müstehcen temalara konu olmuş, neticede bu şiir türü Bağdatlılar'a nisbetle anılmaya başlanmıştır (Safiyyüddin el-Hillî, s. 105-114). Daha sonra Mısır'a intikal eden mevâliyyâda şehir halkının zevki hâkim olmuş ve yolculuklarda türkü olarak yaygın şekilde söylenmiştir (*a.g.e.*, s. 106; İbn Haldûn, s. 612).

Genellikle kabul edildiğine göre çiftçilik, inşaat, bağ bahçe düzenlemesi ve hurma toplama gibi işlerde çalışırken Vâsıt kölelerinin kısa kıtalar ve bentler halindeki bu şiirleri kolayca belleyip okumaları ve her bendin sonunda efendilerine işaret etmek üzere "yâ mevâliyyâ" (ey benim efendilerim) sözünü tekrar etmeleri sebebiyle tür bu adla anılmıştır. Türün ortaya çıkışıyla ilgili olarak başka rivayetler de vardır. Bunlardan birine göre, Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in Bermekîler'i cezalandırması ve bu arada Ca'fer b. Yahyâ'yı öldürtüp kendisi hakkında mersiye söylenmesini de yasaklaması üzerine onun câriyelerinden biri efendisi için bir mersiye nazmetmiş, her beytin veya bendin sonunda "yâ mevâliyyeh" (ey benim efendilerim) ifadesini tekrarlamış, bundan dolayı tür bu adı almıştır (Ahmed el-Hâşimî, s. 152-153; Ahmed Rüşdî Sâlih, s. 170). Ayrıca bu türkü formunu söyleyenlerin mevâlî (köleler) olduğuna işaret etmek üzere bu adın verildiğini ileri sü-